

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

133. szám

TÉREY JÁNOS

Magyar Melancholia

ÚTON BERZSENYIHEZ

A „szüntelen izgó és kalóz
elméjű” Berzsenyi alkati
mélabús volt, kora-roman-
tikus zsenitudattal meg-
áldva, s neki állt legjobban
a szentimentalizmus ma-
gyar nyelven...

Berzsenyi eredendő
jóhisszemmel követi a ha-
nyatlás fokozatait; másho-
gyan, konkrét ütésektől,
behatásoktól komorul el.
A solitude elnyújtózó per-
cei olyan emlékezetes ábr-
ázolást nyernek költőnk
tollán, mint a későbbiek-
ben csupán Aranynál, vagy
leginkább a Nyugat nagy
elégikusainál; ám Berzse-
nyi – nehéz másképp mon-
dani – férfiasabb Babits-
nál, Tóthnál.

– egymást

Váltja örök romolás s teremtés.

Berzsenyi Dániel: *Amathus*
(1799 körül)

1

A XVI. század a magyar költészet kamaszkora volt. Hosszú hangpróba. Mintha kereplő csattogott volna: a ragrímek, sőt, önrímek monotoníáját mai füllel együgyűen bájosnak vagy ijesztőnek találjuk. „Egy oly hadakozó és szerencsétlen nép-
nél, mint a magyar volt, a poézis nem divatban, de legkisebb figyelemben sem lehetett”, írja Berzsenyi. Az általános kedély zaklatottnak volt mondható. A műveltség deákos, ám dominál a magyaros ütemhangsúly. Nyugati értelemben vett verstechnikáról sokáig csak elvéte beszélhetünk. Ám visszatekintve részegítő látni, mi minden volt készülőben.

Balassi Bálint, kicsapongásainak „undok fertelmességével” mindig a szerelem érkezési vagy indulási oldalán állt, sosem a tartós bizonyosság talaján. Tanult udvari ember volt, nem mellesleg utazó européer és nyelvzseni. Továbbá kétes egzisztencia, nőcsábász, egy időben lókupec is; ám végül, katonapályája koronájaként, Esztergom ostrománál halt hősi halált. Költeményeiben többnyire kesergő hangot ütött meg, rabként esdekelt, lovagként epedett és hódolt. Nem mindennapi mágonddal, a teológiára is figyelve összeál-
lított, félig-meddig töredékben maradt kötetét (*Az maga kezével írt könyvéből*) olvasva lírai panaszkönyvet lapozunk, tele piros rózsával, fehér liliummal, harmattal. Máskor beger-
jedt a szerző, mégis szemérmes a szűkszavúság bécsi bor-
délyházi dalában, illedelmes az érzékiség a citerás lengyel

”

leányt („Vénusz fattyát”) vagy Celia „feredését” festő versében. „Szemüldek fekete széne”, sóhajt, „hogy Júliára találá”. Minden világi javak romlandóságáról beszélt. Istenképe rendkívül személyes, szinte testközeli. Magyarország ez idő tájt a kereszténység pajzsa volt. Fűszer a multikulturális beütés a végvári idillekben. Akad itt Marullus-fordítás újlatinból, imádság lengyelből, ének törökből. Balassi megörökítette a keletkezés körülményeit (folyamatosan vitéz ifjak társaságában időzött); nem maradt el a kötelező mitológiai párhuzamok özöne sem, mintha bizony a mítosz gyolcsába bugyolálva elviselhetőbb volna a köznapi kín.

Költőnk mestere a prédikátor-drámaíró Bornemisza Péter volt, akinek számára nem adott meg a beutazás Budára, török megszállás okán. Balassi körül pedig mellékbolygók keringtek; kimagaslott közülük Rímay János, nála B.B.-től átvett panelek ötvöződtek tanító célzatú betétekkel (*Kerekéd ez világ...*). Mindennapi kincsünk Szenczi Molnár Albert szoltároskönyve, Beniczky Péter szabadságódája, naptárdala; kikeleti énekében addig énekel a fülemüle, míg vér csordul ki a száján(!). Felvinczi György kolozsvári körképe megelevenülő makett. Ébenfekete gyöngyszem Petrőczy Kata Szidónia („Bánatim sokságát jelentik ritmusim”), s másik siratóasszonyunk, Bethlen Kata is beszámolt a nő általános és mindenkori kiszolgáltatottságáról.

Gróf Zrínyi Miklós találta föl az eposzt magyarul. Elsősorban a *Szigeti veszedelem*ért, ólmosan nehézkedő, csikorgó nyelvű („Fölyhő-szaporító ő bánatos szüve”), ugyanakkor elementáris és letaglózó végvári óriáskölteményéért szeretjük. Élvezeti értéke jelentős, bár az olvasónak szívósan meg kell küzdenie a babérért, ráhangolódnia a felező tizenkettesek konok, ipari kattogásnak tűnő ritmusára. Ha sikerül, a mű húzni fog, mint a TGV dél felé. Zrínyi kiindulópontja szerint a (már akkor is) feslett erkölcsű magyarság gyűlölködésével, irigységével, gyilkolászó hajlamával, fajtalanságával stb. megbántotta Istent, s az ő bosszúja a törökök csapása. Ám a büntetés kora lejárt. Legyőzhető a brutális túlerő is, amennyiben fölemelkedünk amaz erkölcsi magaslatra, mint Szigetvár védői! Zrínyi a hősiesség nagy léptékű mintáit adta a mindenkori magyarságnak. Epigrammája pedig, *Az idő és a hírnév* józan önértetű kinyilatkoztatás a költői mesterség – kapaszkodjunk meg – *értelméről*.

Magyarország végromlását, a kapzsi egyháznak, bécsi önkényének alávetett, ezer nyavalyától sújtott népet énekelték meg a karakán kuruc dalok, Ady ösztönzői. Zsendült a magyar költészet alapszólam: a panasz.

A felvilágosodással nem csupán az emberi szellem vált nagykorúvá, de a magyar költészet is ekkor lett felnőtté. Folyamatosan gazdagodunk, bár kettejükig: Csokonai Vitéz Mihályig és Berzsenyi Dánielig csupán Zrínyi volt egyetemes nagyságunk. Igaz, az utókor olvasmányaként az eddigi legkülönbek költeménye is nyelvemléknek hat. Sok a séma, a típusvers, a közhelyekkel operáló föladatköltészet, az ógörög mértékben a Holdhoz intézett szózat, az éppen beköszöntő évszakot vagy napszakot üdvözlő beszéd (Dayka Gábor ropogós *Téli dala* remek: „Hagyd a mord Aquilót, Imre, csikorgani”); sok továbbá a helyi érdekű jellemcsúfó rigmus.

Amadé László írásképevel, a lépcsőzetes strófák kiugratott soraival vitt eredet a szokványos szerelmi buzdításba (*Adjad szivedet...*). Faludi Ferenc kissé bosszantó humorral élcelt. *Tavaszi* című versében megkergetné „az ócsó nyulakat”, s arra buzdít, „keverjük fel” a fiatal madárkák fészket. Jeles versét a *Forgandó szerencséről* írta, de övé az első magyar szonett is (*A pipáru*). Lírai arcéle nemigen szomorú.

Orczy Lőrinc a lelakott bugaci csárdának hódolt zamatos kéjjel, s télen érkezett Tokajba, „zúz és fonnyasztó dér” évadában. Baróti Szabó Dávid a nemzetépítést propagálta, megállapítva újra csak az erkölcsök általános leromlását. Kopáran szép a *Soros jámbus*. Barcsay Ábrahám a kávéban nem csupán élénkítő italt látott, hanem a rabszolgaság intézményének termékét. A testőr Bessenyei, a „bihari remete” formálta meg a szalonélet művelése közben kifinomult, majd ugyanattól megcsömörlött nemesifjú, Parmenió alakját, s pécézte ki az üzletelő rokon, Pontyi faragatlanságát mai napig játszott drámájában, *A' filozófusban*. Verselőként Vivaldi gesztusával – ám annak virtuozitása nélkül – idézi meg a négy évszakot. Kétségek közt hányódik szép és bölcs identitás-költeményében (*B. Gy. magához*). Virág Benedek elsősorban békességet óhajtott; versének délceg fenyője magaslati önérzettel figyel a völgybeli „hanga-bokorkát”. Ányos Pál az álmatlanságról verselt. Verseghy Ferenc költeménye, *Az első egyesülés* a testről való beszéd kendőzetlen nyíltságával örvendeztet meg. Nyelvművelőnk, Kazinczy merev iskolamester volt, aki akkor jó, ha egyszerű, mint a patyolatfinom *Esős napban*. Batsányi János a francia forradalomra vetett vigyázó, fölöttébb optimista pillantást. Szentjóni Szabó László pompás szüreti verset írt Telegden; Kis János Sopron tájékáról szerzett himnikus disztichonokat. Kisfaludy Sándor két pattogó ritmusú daloskönyve közül a *Kesergő szerelem* ízesebb. (Természetesebben szólal meg gazdag nyelvünkön a keserv és a kudarc? Hm. Nem igazán kedvelem a nemzetkarakterológiát.) Csokonai barátját, a főhadnagy és botanikus Fazekas Mihályt hőse, a népnyzó oligarchán háromszoros megtorlást véghezvivő *Lúdas Matyi* és a fűvészkertek kapcsán emlegetjük (főként neki köszönhető a fantázia-dús magyar növénynevek). Egyszerre volt vaskos és bájos a humora; bravúros képeket alkotott: a babona őnála úgy olvad el, mint jégvirág az ablakon; a tudatlan ember lelke „burokban szorong”.

2

Mintha minden fönti esemény azért történt volna, hogy előkészítse, illetve párhuzamos jelenlétével hatékonyan támogassa Csokonai csodálatos betörését; valamint beharangozza első tudatos melankolikusunk, Berzsenyi fölfokozott erőköltészetét, szilaj robusztusságát, ősi, pannon pompáját. Íme, a Berzsenyi-táj és a Berzsenyi-közérzet.

A Melancholia

Te a setét erdők vadonjain

Szeretsz álmodozni, oh Melancholia!

A puszta vár bús omladékain

Nyögdelő lágy szellő néked harmónia.

A felhőkbe nyúlt gránit ormai

S az elzárt völgy néked legkedvesb nézőhely,

A halvány hold s gót falak ormai

Bájoznak tégedet mágusi erővel.

A mohosúlt sírkövekre ledűlsz,

S mély lelkesedéssel emeled hárfádat,

*Az őszült kor képeibe merűlsz,
S édesen elsírod bús elegiádat.*

*A vidámság csak a valóságnak
S szűk jelenvalónak szedheti rózsáit:
De te, karján a szép álmodásnak,
Éled a jövőndőt s a múltnak óráit.*

*Oh, te voltál eddig biztos társam!
Te intéztél engem józan útaidon,
Ha a földi vígságtól megváltam,
Sátorodba intél csendes alkonyidon.*

*Te vontad bé az ifjú húrjait
Egy csendes búsongás gyászos fátyolával:
Te derítsd fel a férjfi gondjait
Magányos örömid szép holdvilágával.*

(1803 körül)

A latin istenszobrokkal benépesített Dunántúlon az enyészet uralkodik. A kedély borús. Ám a természet ép. Kemenesaljáról még bőven nem termelte ki a bontakozó ipar a Ság-hegy bazaltját. (A huszonegyedik századi költőt, Lanczkor Gábort már nem várják meg a bányászattal, így végül ő sirathatja el módszeresen e hajdani vulkánt, amelynek szürkésbarna, tömör bazaltjával például Szombathely utcáit kikövezték.)

Végre. Itt ásít ama szép nevű Melankólia, itt, a holdvilágos közép-európai berekben. Gránitszikla tetején cakkos szegélyű várrom ül, alant kies völgy nyújtózik, mohos sírkövekkel teleszórva.

Merőben színpadias minden kulissza. A hadászatnak már csak a nyomai; a társadalomból már csak a temetkezési hely. Ezeket a tárgyi adottságokat eddig még senki sem használta arra, amire valók.

Világtól elzárva magányos férfi figyel.

Gróf Bethlen Ádámné, akinek Döbrentei Gábor fölolvasta ezt a költeményt, kőbe vésetve óhajtotta grottájába helyezettetni: „éppen ide való”. A széplelkű grófné így is tett, „kőre vágatta”.

Nem, ez nem éppen a Lars von Trier stábja által varázsolt fényes esküvői összejövetel. Az a hosszúkás vacsoraasztal, amelyik mellett előbb-utóbb mindenki roppant kiábrándítóan kezd viselkedni. Az ezüstös megvilágításban gonosznak bizonyulnak nők, gyáva puhánynak a férfiak, s mert általában is minden rohad, megbomlik a biztosnak és öröknek hitt kapcsolati háló a családban. És aki mindettől besokall, az maga menyasszony, Justine, Kirsten Dunst alakításában. A melankólia női alakban való megjelenítése bevett eljárás, kezdve leginkább Düreren; de nyomatékos túlsúlyként ehhez járul még a filmben ez a de Sade-tól kölcsönzött keresztnév is!... Sok, sok. A radikálisan nőgyűlölő, amúgy elemi hatású *Antikrisztus* után még ez is.

Justine levetkőzik, hogy holdfürdőt vegyen. De mielőtt még ő maga lemeztelenedne, levedli jómodora páncélját. Az átváltozás fokozatos. Először menyasszonyi ruháját sem dobja le, mikor – vőlegényét hátrahagyva – egy fiatal üzletember rajongójával szeretkezik. (Habár ebben a nőnek vajmi kevés öröme telik.) Így aztán fölforgató énje tovább tombol. Végül konkrétan a nászruháitól is megszabadul. Íme, a tejfehér bőrű, ernyedt germán istennő, aki – leverő tapasztalataitól ösztönözve – irgalmatlanul szétveri saját esküvőjét. Rosszskedve egy darabig igen aktív. Aztán elfekvőben, házi őrizetben várja az elkerülhetetlent.

Ott a dűlås; ideát meg a lágy, pannon bú.

Ez a berzsenyis Melancholia nem is a Földünket végpusztulással fenyegető kisbolygó, mint von Triernél. Ez a melankólia otthonos állapotunk. Gótikus kulisszákat kaptunk hozzá. Lírikus számára termékenyítő, éppen ezért kötelező közérzet a kiaknázható lehangoltság. „Nektáros érzés”, mint *A bonyhai grottában* írva áll. Vulgo: minél rosszabb nekünk, annál jobb. Másik elvárható föltétel a magány. Szigetszerű lét, a világtól való majdnem tökéletes elvonultságban. Legalább félnapi járótávolságban legyünk a legközelebbi embertől. Mástkülönben fél szó is kizökkent alaphangoltságunkból. Mely, jegyezzük meg, *nem* komorság. *Nem* rosszskedv.

Mélabú és búskomorság rokon érzetek? Nagyon nem. A kettő közti különbség még csak nem is két-három árnyalatnyi.

Milyen tág holdudvara van ennek a sötét fogalomnak: melankólia. Áldozatait mintha eleve elrendeltség sújtaná. „Szaturnusziaknak így kell szenvedniük / És halniuk – mivel halandó a nevünk –, / Mert útjuk írva van már pontról pontra régen / Egy gonosz Befolyás logikája jegyében”, ahogy a szintúgy kimagasló melankolikus Verlaine írja első verseskötönyve, a *Szaturnuszi költemények* beköszöntő soraiban, s kijelenti a bolygó gyermekeiről: „Finom méreg a vér, mely erükben kering”. Hippokratész tulajdonított hasonlóképpen mérgező hatást a szervezetben túlsúlyba kerülő fekete epének, s betegségnek tartotta a melankóliát. „Minden kéj ehhez képest savanyú, / Egy sem oly édes, mint a mélabú”, ez pedig az úttörő mélabú-monográfus Robert Burton sokkal enyhébb vélekedése.

Ami pedig Von Triert illeti, filmje nem egészen a címébe foglalt fogalomról szól: minden úgynevezett „elfojtott feszültség” lávaszerű felszínre törését, a depresszió teljes, előzőnlészerű térnyerését ábrázolja. Mint mondtam, maga a Melankólia a filmben önálló égitest, s a Szaturnusz, a melankolikusok bolygója, a Nap éjjeli párja nem jut benne szerephez. Alkotója nem hisz ugyan az Emberben, de szemmel láthatóan hisz a túlélő kultúrában, (nem csak a saját) művészetében. Ami minimum paradoxon, hiszen a megvilágosító erejű és legalábbis némi vigaszra képes művészet mégiscsak az Ember nem csekély fáradozással létrehozott terméke.

És von Triernek nyilván saját magáról is meg lehet a véleménye.

Nagyjából hiszek neki, csak hát kicsit mesterkéltnest bestiárium ez.

A XIX. század közepén minden párizsi utcasarkon egy sou-éért osztogatták azokat a füzeteket, amelyek azzal kecsgettettek, hogy fölfedik az „egyetlen módszer” titkát, amellyel „elkerülhető a halál június 13-án, az üstökös megjelenésekor”. A jelenlévő Liszt Ferenc keserű gúnyval mutatott rá: „az egyetlen módszer az, hogy öljük magunkat vízbe június 12-én”.

Berzsenyi, a sűrű vérű, nagy virtusú dunántúli nemes korántsem deprimált, mondhatni, nincs problémája az életkedvvel, ellenkezőleg: szerelmes tulajdon passzív (és aktív, mert alkotó) szomorúságába. Epéje kétségtelenül fekete. Hidegsége, ha van, és van („lelkem régen

megholt, s annak helyét egy új, ismétetlen lélek szállotta meg, mely sötét és hideg, mint az ég, s nyugodt, mint a sír”, írja Kazinczynak 1820 telén Sopronból), nem száraz hidegség.

Élete java részében kicsattanóan egészséges férfi – ne feledjük, kifogástalanul egészségesnek lenni gyakorló melankolikusként is módunkban áll! –, és *majdnem* mentes a kirekesztettek dacos gőgjétől. „Agg diófám alatt tüzetem gerjesztem”: micsoda kedvtelő életigenlés van e szelíd sorában is! Melyben vidéki visszafogottságát ecseteli. Célja világos: szemlélőként, sőt, birtokosként a jelenlévő szépséget ragadni meg „hún erővel és görög zenével”, mint Vas István írja neki hódoló versében.

„...ó, szent Egyedülvalóság!” Jutott része belőle, de nem fogta föl traumaként.

Berzsenyinek önmaga elől menekülni legkevésbé sem szándéka.

S bár költői műveire kapott ugyan kínosan korlátolt, türelmetlen és szokatlanul értetlen kritikát Kölcseytől, s ez mélyen megviselte, és bár a pesti irodalmi körökben mindvégig idegenkedve figyelgették a falusi lírikust: Berzsenyi kezdetben nem volt sértett. S amikor mégis azzá változott és visszahúzódott kúriája kerítése mögé, magánya és fájdalma mégsem ágyazódott a hazai sérelmi kultúrába, és sorsa nem a züllés ismerős sajátosságai szerint alakult; s ha jóval kevesebbet is írt a továbbiakban, nem bolondult és nem bénult meg. (Mint a vereségeiket sorban, következetesen begyűjtő és azokkal váltig kérkedő honfitársaink általában, mondhatná valaki. De hát ha egyszer nem hiszek a nemzetkarakterológiában!... Maximum a közös kulturális génekben.)

A „szüntelen izgő és kalóz elméjű” Berzsenyi alkati mélabús volt, kora-romantikus zsenitudattal megáldva, s neki állt legjobban a szentimentalizmus magyar nyelven; de semmiképpen sem volt vesztes. Ha kudarcot vallott, sem bukott el: egyszerűen nem született vesztesnek („...úgy szóltam Hozzád, mint borzas bajszú magyar, de azóta sokat elnyírtam bajszomból; mit gondolsz, nem kell-é egészen lenyírnem?”, írja szelíd kedéllyel ugyancsak Kazinczynak 1809-ben).

A lét megszakadó, elaprózódó, hovatovább követhetetlen folyamatai... Specialitása a folyamatszerűségében bemutatott, tehát nem robbanásszerű pusztulás, mint *A közelítő télben* is. Középpontban a mindig és minden irányból fenyegetett, elégiába forduló idill. Berzsenyi eredendő jóhiszemmel követi a hanyatlás fokozatait; máshogyan, konkrét ütésektől, behatásoktól komorul el. A *solitude* elnyújtózó percei olyan emlékezetes ábrázolást nyerne a költőnk tollán, mint a későbbiekben csupán Aranyánál, vagy leginkább a Nyugat nagy elégikusainál; ám Berzsenyi – nehéz másképp mondani – férfiasabb Babitsnál, Tóthnál. Rögeszmésen cövekel le

*Amaz ijesztő boltoknál,
Hol most baglyok huhognak,
S a rémitő nyílásoknál
Szárak kórók suhognak:”*

(Mulandóság)

Borzongó és borzongató hangulatfestése erőteljes, de ez se nem angolszász rémregénykullissza, se nem a *Blair Witch Project* indákkal átszőtt horrorerdeje: ez pozitív kisugárzású, pannon bánat. Borulatra vagy szónoklatra jó Berzsenyi húrja, nem pedig ujjongásra. Nemcsak zuhatagos nyelve nagyszabású, hanem témái is azok (*Az ulmai ütközet, A magyarokhoz*

1–2, *A tizennyolcadik század*). Petri György aktuálpolitikai publicisztikaként üdvözölte Berzsenyi költészetének túlnyomó részét (amely költészet ugyanakkor mindig monumentalításra tör: „Számára minden esemény kozmikus esemény”). Dagályos volna, mint Kölcsey vélelmezte kicsinyesen? Dehogy; viszont valamivel halványabb, amikor sima klasszicistasággal észot oszt, s az értelmet dicsőíti, a nemzet jól fölfogott érdekét magyarázza episztoláiban.

A melankólia széles panorámát festő összegzője, Földényi F. László rögzíti, hogy az epe és a fekete szín fogalmát először Szophoklész *Trakhiszi nők* című tragédiája kapcsolta össze Héraklész sorsa kapcsán.

*Jó lesz, ha megőrzöd kiömlő véremet
E nyílvessző hegyén, melyet a lernai
Hüdra epéje feketére színezett,*

(572–574.)

üzente a haldokló Nesszosz kentaur.*

És hogy mit indított el Nesszosz? Vad burjánzást. Valóságos patakzást a sűrű, mérges folyadékból. Idehaza is. Látnivaló, a felnőtt magyar kultúra mindenkor bővelkedett és mindenkor bővelkedni is fog hideglelős, szaturnuszi karakterekben, „a tudás úrjéről való érzés, vagy az érzés úrjéről való tudás” (Nádas Péter) hordozóiban Vörösmartytól és Vajdától kezdve Füstön és Csáth Gézán át egészen magáig Nádasig és Krasznahorkai Lászlóig.

És tovább, tovább, mindig új, mind mélabúsabb avagy mind komorabb csúcokra.

(Verlaine-t és Burtont saját, Szophoklészt Karsai Györggyel közös fordításomban idéztem.)

